

“KİTABI – DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ZƏRF

Ülviyyə Akif qızı İbrahimova

*BDU, Dədə Qorqud ETL-in kiçik elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

XÜLASƏ

Bu məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən zərflərdən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, zərfin istər quruluşca, istərsə də mənaca növləri bəzi dəyişkənliklərə baxmayaraq müasir Azərbaycan dilində işlənən zərflərdən bir o qədər də fərqlənir. Dastan dilimizin bütün xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyi üçün yazılı ədəbi dilimizin başlanğıcı hesab olunur. Düşünürük ki, əsrlər keçsə də dastanın tədqiqinə hər zaman ehtiyac duyulacaq və bu dastan istər dilimizin, istərsə də ədəbiyyatımızın bütün sahələrinin öyrənilmə obyektii olaraq qalacaqdır.

Açar sözlər: Kitabi-Dədə Qorqud, zərf, zaman zərfi, yer zərfi, tərz-i-hərəkət zərfi, miqdar zərfi

Artıq 200 ildir ki, elm aləminə məlum olan, təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, bütün türkdilli xalqların keçmişini, ədəbi-bədii düşüncəsini özündə əks etdirən “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanı dünya ədəbi irsinin ən qiymətli nümunələrindəndir.

Azərbaycan xalqının Ana kitabı olan “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanı ədəbiyyat tariximizin qədim yazılı abidəsidir. Dastan həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dil üçün başlanğıc hesab olunur.

Azərbaycanda ilk dəfə professor Ə.Dəmirçizadə dastanın dili üzərində qiymətli tədqiqat aparmışdır. 4 fəsildən ibarət olan əsərin I fəsildə müəllif abidənin tədqiqi haqqında mülahizələr söyləmiş, qalan 3 fəsildə dastanın fonetik, qrammatik və leksik quruluşundan bəhs etmişdir.

Dastan dilimizin bütün xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Dastanın dili onun morfoloqiyası və sintaksisi üzərində qurulmuşdur. Min illər tarixi olan Azərbaycan dilinin morfoloji sistemi ilə müasir Azərbaycan türk dili arasında elə böyük fərq baş verməmişdir. “Bunu “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanından başlamış Orta əsr mənbələrinin morfoloji sistemini nəzərdən keçirsək görə bilərik. İlk formalaşma dövründə olan ümumxalq dili vəziyyətində

bir sıra söz və şəkilçilər paralel forma və leksik vahidlər xarakteri daşımışdır. Sinonim xarakterli qrammatik formalardan biri istifadədən çıxmış, digəri isə dəqiq məna kəsb edərək ümumxalq dili qrammatik quruluşunda daimi mövqe tutmuşdur. Bu təkmilləşmə prosesi eyni zamanda ümumxalq dilinin qrammatik quruluşunda da baş vermişdir (9, səh. 58). Hal-hazırda dilimiz üçün arxaikləşən, dastanda işlənən bir çox qədim dil xüsusiyyətləri dialekt və şivələrimizdə qorunub saxlanmaqdadır.

Araşdırmalar da bunu sübut edir ki, dialektlərimiz bir çox arxaik əlamətlərin saxlanıcısıdır.

Dastanın qrammatikası Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında böyük rol oynayır.

Ə.Dəmirçizadə yazır: “Keçən min il müddətində dilimizin qrammatik quruluşunda xüsusən təkmilləşmə, milli dil halında vahidləşmə, saflaşma mahiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. Belə dəyişmələrin bir qismini xüsusi tədqiqat aparmadan görmək olsa da, bir qismini ancaq əsrlər boyu inkişafı izləməklə aydınlaşdırmaq mümkün olur” (1, səh.60). “Kitabi – Dədə Qorqud”un fonetik və leksik norması kimi qrammatik norması da təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi normatik keyfiyyətlərini əks etdirir. N.Xudiyev yazır: “Abidənin qrammatikasında normalılıq onun fonetikası və leksikasındakından daha güclüdür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, xüsusilə aqqlütinativ quruluşla malik dillərdə birinci növbədə qrammatik norma müəyyənləşir və qrammatik normalılıq fonetik və leksik normalılığa ya bilavasitə, ya da bilavasitə təsir göstərir (3, səh.125). Bütün əsas nitq hissələri kimi zərf də, “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında geniş şəkildə işlənmişdir.

Zərf quruluşuna görə sadə, düzəltmə, mürəkkəb, məna növlərinə görə tərz-i-hərəkət zərfi, zaman zərfi, yer zərfi, kəmiyyət zərfi olmaqla təsnif olunur.

Bir nitq hissəsi kimi zərfin əsas qrammatik semantikasi əlamətdir. Zərf həmişə hərəkətin və əlamətin əlaməti kimi səciyyələndirilir.

Dastanda işlənən zərfləri müasir Azərbaycan dilində işlənən zərflərlə müqayisə etdikdə bir o qədər də fərqlənmədiyinin şahidi oluruq. Doğrudur, dilimizin tarixi inkişaf prosesi bir çox fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olmuş, dilimizin bütün qatlarında müəyyən dəyişikliklər yaranmışdır, başqa nitq hissələri kimi zərflərin də bəziləri arxaikləşmiş, bəziləri dialektlərimizdə qorunub saxlanmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq oxşarlıqlar daha çoxdur.

Zərfin quruluşca növləri.

Zərfin tarixən də quruluşca 3 növü olmuşdur: sadə, düzəltmə və mürəkkəb zərflər.

Sadə zərflərin bir çoxu müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir. Nümunələrə baxaq: uru sözü – (cəld, dik mənasını ifadə edir). Qalqubanı yerindən uru turğıl (6).

qatu sözü – (bərk, möhkəm mənasında). Oğlan yenə buğanın alnına qatı urdu (6).

yayan sözü – piyada mənasında. Dirsə xan yayan, bunlar atlu yürüdülər.

yesir sözü – əsir mənasında.

Boyu uzun Burlaxatun yesir getdi.

dün sözü – dünən mənasında (bu söz müasir Türkiyə türkçəsində işlənməkdədir).

Dün yoq, ötaği gün evin bundan keçdi (6, səh. 33).

Bu söz dastanda həm “dünən” mənasında, həm də “gecə” mənasında işlənmişdir.

Dünlə karvan keçdiyini torağay bilir (6, səh.13).

Bir çox sadə zərflərin isə bütün dövrlərdə öz işləkliyini qoruyub saxladığının şahidi oluruq. Məsələn: **Bərü** gəlgil, başım baxtı, evüm taxtı. Qırq namərd **qarşu** gəldi. Yeyəlim, içəlim, **xoş** keçəlim (6).

Qarşu, aşağa, yuqaru, ilərü. gerü, bilə, bərü kimi bir neçə sözü nəzərə almasaq, demək olar ki, müstəqil köklərdən ibarət olan zərflər “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında yox dərəcəsidir. Dastanda başqa nitq hissələrindən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzəlmiş bəzi düzəltmə zərflər işlənmişdir.

Düzəltmə zərflər

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də düzəltmə zərflər sözdüzəldici şəkilçiləri sadə köklərə artırmaqla düzəlmişdir.

Dastanın dilində işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi indi Azərbaycan dilində yaşamaqdadır, digəri isə ya tamamən istifadədən çıxmış, ya da qeyri – məhsuldar halda bəzi düzəltmə sözlərdə qalmışdır (1, səh. 62).

Nümunələrə baxaq:

- **ar, ər** şəkilçisi.

Bu şəkilçi feildən sifət, bəzən isə zərf düzəltmək üçün feil köklərinə artırılır. Qanturalı yigitlərini **ağlar** gördi.

Qaraca çoban **çapar** getdi.

- **ın, - in, - un, ün.**

Bu şəkilçi isimlərdən müxtəlif mənalı zərf düzəltmək üçün işlənmişdir.

H. Mirzəzadə yazır: “Zərfin ən qədim göstəricilərindən biri olan – (ın⁴) şəkilçisi artırıldığı sözün leksik mənasından asılı olaraq zaman, tərz, kəmiyyət zərfləri düzəldir (5, səh. 185).

- ın şəkilçisini ifadə etdiyi mənaya görə belə qruplaşdırmaq olar:

a) Zaman zərfləri düzəltmək üçün zaman bildirən isimlər artırılır: “qışda” mənasında “qış” ismindən “qışın”.

“yazda” mənasında “yaz” ismindən “yazın”.

“payızda” mənasında “güz” ismindən “güzün”.

“gecə vaxtı” mənasını ifadə edən “dün” ismindən “dünün”.

“vaxtda” mənasında “vaxt” ismindən “vaxtın”.

Nümunələrə baxaq:

Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı savaşırdırdılar.

Oğuz bəgləri birin gələub yığnaq olmağa başladılar.

Bu qatla öldürmədim, ol **vaxtın** öldürərik.

b) bəzi isimlərə qoşularaq tərz-i-hərəkət zərfi də əmələ gətirir. Məsələn: Dəli Qaçar Bayandur xanın divanına gəldi, **dizin** çökdi, aydar.

Buradakı “dizin” sözü “dizi üstə” məzmununda tərz-i-hərəkət zərfi kimi işlənmişdir.

Nümunələrdən bu nəticəyə gəlirik ki, bu şəkilçi zərf düzəltməyə xidmət etmişdir.

- **lı** şəkilçisi. Qazan bəgün qarıcıuq olmuş anası qara dəvə boynunda asılı getdi.

- **da, də.** Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı (6, səh.53).

- **ca, cə** şəkilçisi. Təpəcə böyümüşsən, darıca beynin yox.

Mürəkkəb zərflər.

Mürəkkəb zərflər müasir dilimizdə olduğu kimi dastanda da müxtəlif yollarla yaranmışdır: Oğlum **bu gün** – **yarın** qanda isə gələür. **İraqından** – **yaqınından** bərü gəlgil.

Zərfin mənaca növləri.

Yazılı nümunələrin olduğu bütün dövrlərdə zərfin müasir mənə növlərinin hamısı müşahidə olunur.

Tərzi – hərəkət zərfi.

Quca – quca atayla oğul görüşdi.

Yata – yata yanımız ağrıdı.

Çobanı bir ağaca **sara – sara** möhkəm bağladı.

Gumbır – gumbır tavullar döğülmədi.

Qazan sağına baqdı, **qas – qas** güldü.

Oğlan böylə degəc **bıldır – bıldır** gözünün yaşı rəvan oldu.

Nümunələr göstərdiyimiz zərflər quruluşuna görə mürəkkəb, mənə növünə görə tərzi – hərəkət zərfidir.

Mürəkkəb tərzi – hərəkət zərfləri 2 eyni və ya müxtəlif sözün birləşməsi yolu ilə yaranır (4, səh. 204).

Zaman zərfi.

Hadı Mirzəzadə yazır: “Zaman zərfləri semantik bölgüsünə görə feilin zamanlarına uyğun gəlir. Feildə qrammatik yolla ifadə olunmuş zamanı zərflər leksik yolla dəqiqləşdirirlər. Beləliklə, feilin qrammatik zamanlarına müvafiq zaman zərfləri zamanın müxtəlif müddətlərini bildirirlər (5, səh. 193).

Dastanda zaman bildirən sözlər zaman zərfi vəzifəsində işlənir.

Nümunələrə baxaq:

Bir gün Qam xan oğlu xan bayandır yerindən durmuşdu.

Alar sabah Dirsə xan qalqubanu yerindən uru durub qırq yigidin boyına alub, Bayandır xanın söhbətinə gəlürdi (8, səh. 51).

Qaranqu **axşam** olanda günü doğan!

Yer zərfi.

Ağ saqqallu babası **qarşu** gəldi.

Qazan **gerü** döndü.

İləri gəldi.

Bəri gəlgil, arslanım oğul.

Miqdar zərfi.

Qəbzəsindən yay **iki** para oldu.

Mərə bəzircanlar, çoxmı istədim?

Taş Oğuz bəgləri bunu görüb həp atdan endilər. oğlanın anası əmcəgin **bir** sıqdı südü gəlmədi, **iki** sıqdı, südü gəlmədi.

Anlar **bir** yedigində, sən **iki** yegil.

Dastanda təqlidi sözlərin təkrarı ilə yaranan çox sayda zərflərə təsadüf edirik.

Nümunələrə baxaq:

Qaranqu axşam olanda vaf – vaf ürən.

Acı ayran töküləndə çap – çap içən (72).

Köpək Qazanın aının ayağına çap – çap düşər, sin – sin sinər (72).

Söylədilər fısıf – fısıf (75).

Oğlan böylə digəc bıldır – bıldır gözünün yaşı rəvan oldu (75).

Köpəkləri görəcək qas – qas güldü (91).

Kömləgi görəcək bəglər ökür – ökür ağlaşdılar (91).

Burada (çap – çap – şap – şap). (sin – sin – zingildəmək), (bıldır – bıldır – gildir – gildir). (qas – qas – qah – qah), (ökür – ökür – hönkür – hönkür) mənalarında işlənmişdir.

Nümunələrin sayını artırmaq olar.

Əsrlər boyu dilimiz ərəb, fars, rus dili vasitəsilə Avropa dillərinin təsirinə məruz qaldığı üçün dilimizin qatlarında dəyişkənlik əmələ gəlmişdir. Bu dəyişkənliklərə baxmayaraq “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanının dili müasir Azərbaycan dili ilə səsleşir.

Oğuz türklərinin ən qədim abidəsi olan bu dastan hər zaman istər dilimizin, istərsə də ədəbiyyatımızın bütün sahələri üçün öyrənilmə obyektinə olaraq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991.
4. Hüseynzadə Muxtar. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə. Bakı, 2007.
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
6. Kitabi – Dədə Qorqud. Bakı, Kitab klubu MMC, 2018.
7. Kitabi – Dədə Qorqud. Məqalələr toplusu. Bakı, “Elm”, 1999.
8. Kitabi – Dədə Qorqud. Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi. Bakı, “Qanun”, 2017
9. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanının qrammatik tədqiqi (fonetik, morfoloji və sintaktik təhlil). Bakı, Elm”, 2018.

AN ADVERB IN THE EPIC "DADA GORGUD"

Ulviyye İbrahimova

*BSU "Dede Gorgud" ETL, junior scientist**PhD in Philology*

SUMMARY

Key words: Book of Dada Gorgud, adverb, adverbs of time, adverbs of place, adverbs of manner, quantity adverbs

The article studies the adverbs used in the epic "Book of Dada Gorgud". It is noted that despite some variations, the types of adverbs both in terms of structure and meaning do not differ much from the adverbs used in the modern Azerbaijani language. The epic is considered the beginning of our written literary language, as it contains all the characteristic features of our language. Even though centuries have passed, there will always be a need to study the epic, and this epic will remain an object of study in all areas of our language and literature.

НАРЕЧИЕ В ДАСТАНЕ «КНИГА ДЕДЕ-ГОРГУДА»

Ибрагимова Ульвия

*БГУ, НИЛ "Деде Горгуд" младший научный сотрудник**доктор философии по филологии*

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Китаби Деде-Горгуд, наречие, наречие времени, наречие места, наречие образа действия, наречие количества

В данной статье исследуются наречия использованные в дастане «Китаби Деде-Горгуд». Следует отметить, что несмотря на некоторые отличия и употребления видов наречия по строению и по значению они почти ничем не отличны от современного азербайджанского языка. Дастан-носитель свойств присущих нашему языку является прародителем азербайджанского литературного языка. Несмотря на всю изученность «Китаби Деде-Горгуда» всегда остаётся актуальным вопрос о востребованности исследования данного дастана как в языковом так и в литературном контексте.